

УДК 81' 366.56 (045)

ББК Ш 141.14 - 22

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ТРАНСПОЗИЦІЇ У ВКАЗУВАННІ НА МОВЦЯ

ЯСАКОВА Н. Ю.

Національний університет "Києво-Могилянська академія"

У статті розглянуто властиві українській мові способи вказування на мовця за допомогою одиниць, що зазвичай реалізують граматичне значення другої або третьої осіб. Доведено, що власне-іменники найчастіше слугують засобами номінації соціальних ролей мовця, а другоособові форми подають його дії як узагальнено-особові або вимушені. Установлено, що вживання неозначено-особових речень сприяє об'єктивізації висловленого, послабленню уваги до мовця як справжнього агенса.

Ключові слова: персональність, мовець, перша особа, транспозиція, семантико-прагматичний варіант, категорійне значення, соціальний статус, комунікативна роль.

The article reviewed the cases proper to the Ukrainian language of reference to the speaker using units that usually represent the grammatical meaning of the second or third person. Substantives are often used to name social roles of the speaker. Second person forms represent the action as generally personal or forced. The usage of impersonal sentences makes the statement more objective by weakening the attention to the speaker as a true agent.

Key Words: personality, speaker, first person, transposition, semantic-pragmatic parameter, categorial meaning, social status, communicative role.

У процесі комунікації персональний дейксис тісно взаємодіє із соціальним, що зумовлює появу численних прагматичних варіантів категорійних значень першої та другої осіб. Указуючи на себе як учасника позначуваної висловленням ситуації, мовець зіставляє свій і співрозмовників соціальні статуси, зважає на обставини спілкування й соціальні ролі, у яких виступають комуніканти. Для вираження різноманітних прагматичних значень він послуговується не лише мовними засобами, яким властива граматична семантика першої особи, а й тими одиницями, первинною функцією яких є репрезентація граматичного значення другої або третьої осіб. Досі різновиди категорійного значення першої особи, що в українській мові втілюються за допомогою транспозиції одиниць іншої персональної семантики, не були в центрі уваги науковців, хоч експлікатори персональності проаналізовано в численних дослідженнях [1; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

Мета цієї статті – з'ясувати семантико-прагматичні параметри вживання в українській мові неспеціалізованих мовних форм вказування на мовця.

Для реалізації поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**:

- проаналізувати прагматичні й семантичні особливості самоідентифікації мовця за допомогою власне-іменників;
- схарактеризувати випадки вживання неозначено-особових речень для позначення дій мовця;
- встановити семантико-прагматичні параметри вживання форм другої особи для вказування на мовця.

З-поміж мовних одиниць, що за певних прагматичних умов здатні позначати автора висловлення, особливе місце посідають власне-іменники. На відміну від займенникового іменника *я*, що вказує тільки на комунікативну роль мовця, вони виражають граматичне

значення третьої особи, номінуючи об'єкт дійсності. Використання власне-іменників у невластивій їм функції уможлиблює ідентифікацію мовця як суб'єкта, об'єкта або адресата названої в реченні дії та актуалізацію його соціальної ролі: автора тексту, батька, учителя, судді тощо.

У ситуації, коли спілкування мовця й адресата мовлення відбувається опосередковано, через письмовий текст, мовець може ідентифікувати себе за допомогою повнозначного іменника *автор*. Його вживають у текстах наукового, публіцистичного та художнього стилів, напр.: *Мрію написати колись бодай одну повість та десятків зо два оповідань, написати їх так, щоб авторові не соромно було говорити від імені української літератури...* (Г. Косинка); *Автор намагався долучитися до розв'язання основних проблем, окреслених у відповідях провідних аспектологів на питання згаданої вище анкети* (М. Калько); *...Події складаються так, що авторові цих рядків доводиться бути в зоні АТО...* (День, 18.06.2014). Позначаючи мовця, цей іменник функційно подібний до авторського *ми*: у науковому й публіцистичному текстах він сприяє об'єктивації викладу, у художньому – інтимізації. Водночас іменник *автор* у такому разі виявляє й специфічні риси: мовець безпосередньо маніфестує своє авторство, власну позицію, декларує одноосібність створення тексту, що не характерно для *ми*, яке покликане послабити увагу до мовця як окремої особистості. Для позначення мовця іменник *автор* уживають рідше, лише в письмовій формі, натомість *ми* активно функціонує в усному мовленні наукового та публіцистичного стилів.

Реченнями з іменником *автор* послуговуються в передмовах або післямовах до монографій, рідше в публіцистичних або художніх творах, коли мовець повинен виразно ідентифікувати себе як особистість і творця тексту, зокрема в разі висловлення подяки, напр.: *Автор висловлює щирі подяки всім, хто сприяв творенню монографії...* (В. Герасимчук); *Автор висловлює щирі подяки друзям свого дитинства, без консультацій та позитивного впливу яких не написався б цей роман...* (А. Кокотюха). Актуалізація адресантної персональної функції згаданого іменника здійснюється завдяки загальному змісту тексту, прямому вказуванню авторства, лексичній семантиці субстантива, який, на думку В. Хіміка, можна назвати прономіноідом [18, с. 109–110].

Часто ідентифікація комунікативної ролі мовця поєднується з називанням соціальної ролі в розмові з дітьми. Зокрема, терміни спорідненості (*мати, батько, бабуся, дідусь* тощо) заступають займенникові іменники першої особи, якщо мовець спілкується з маленькими дітьми, напр.: *М а р у с я. (кидається назустріч своїм дітям) [...] Сюди, сюди! До мами!* (М. Старицький); *Цить, квітко! Мама пана геть прогнала* (І. Франко); – *Андрійку, тата ж добрий, правда? Не сердься на тата. Ми з мамою трошки посварилися, та зараз помирились* (Ю. Винничук).

Персональність належить до тих мовних явищ, які внаслідок когнітивної складності дитина не може засвоїти до певного віку. На найбільш ранніх стадіях мовленнєвого онтогенезу діти з метою самореференції вживають своє ім'я, позначають співбесідників за допомогою особових імен або термінів спорідненості, оскільки ще не досягнули дійсної природу займенникових слів і не здатні до спеціального маркування особи за її роллю в мовленнєвому акті [3, с. 184–186]. Інколи діти вживають і займенникові іменники третьої особи *він, вона*, переймаючи той спосіб референції, який використовують щодо них інші. За спостереженнями Н. Формановської, дитина називає себе власним ім'ям приблизно до трьох років, уникаючи займенникового іменника *я* [17, с. 247].

Складність оволодіння дійктичними словами зумовлена тим, що воно ґрунтується не на звичайному наслідуванні, як у випадку з власними іменами. Дитина повинна досягнути закономірності вживання прономінативів самостійно, зіставляючи займенникові слова з ролями учасників діалогу. Вона переходить від пасивного засвоєння мови до активного,

коли усвідомлює себе як мовця, слухача або предмета мовлення (того, про кого говорять), і розуміє, що слова та ситуація, якої вони стосуються, можуть належати іншій людині [16, с. 47–48]. Дорослі в розмові з дитиною вдаються до зрозумілих їй способів позначення учасників комунікації. Характер названої соціальної ролі, пов'язані з нею права та обов'язки не мають першорядного значення. Так само дорослі мовці можуть уживати й інші зрозумілі для дитини слова, що позначають дорослих, наприклад особові імена.

Іншу функцію виконують згадані терміни спорідненості, які мовець уживає для самореференції, у розмові зі старшими або й дорослими дітьми, невісткою або зятем, напр.: *Я давай навчати невістку: То ти, вража дочко, таке матері говориш? [...] ти здорова, як корова, то й повинна робити за себе й за матір* (І. Нечуй-Левицький); *Едіта. Ти матері се кажеш?* (Леся Українка); *Ти вже дівувати хочеш? Ти вже розумніша за батька?* (С. Васильченко). У суспільній свідомості соціальний статус батьків є вищим за соціальний статус дитини. Вони мають більше прав і обов'язків, вищий рівень відповідальності. Актуалізація соціальної ролі матері або батька зумовлює увиразнення вищого комунікативного статусу мовця в діалозі й виконує функцію регулювання поведінки співрозмовника: спонукає його поводити себе відповідно до соціальної ролі дитини.

Самореференція мовця за допомогою слів *мати*, *батько* можлива в розмові не тільки з дітьми. Мовець пояснює власні дії, стан, називаючи соціальну роль, що зумовлює особливий зв'язок із дитиною, передбачає певні почуття й поведінку щодо неї, напр.: *– Гляди вже, пане гетьмане, свого запорожця, – каже понуро Шрам, – а в пана Петра єсть батько* (П. Куліш). Уживання повнозначного іменника замість займенникового може й спонукати мовця припинити певні дії, які не відповідають прийнятним у суспільстві нормам поведінки з матір'ю, батьком, порушують їхні права, напр.: *Ти хочеш узяти в матері дитину й оддати своїй любовниці...* (В. Винниченко). У наведеному висловленні мовець намагається вплинути на поведінку співрозмовника, наголошуючи на своїй винятково важливій соціальній ролі та правах на дитину.

Значно рідше мовець водночас із самореференцією актуалізує притаманну йому соціальну роль дитини. Зокрема, такий спосіб самоідентифікації можливий у розмові з батьками, напр.: *Поліксена. Ой лихо тяжке! Батеньку! Матусю! Наложницею стане ваша доня!* (Леся Українка); *Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем* (М. Коцюбинський). Адресант мовлення акцентує свою близькість до співрозмовника, соціальну значущість і особливу міцність родинних зв'язків, спонукаючи його до співчуття, розуміння дій мовця тощо.

Подібне вживання власне-іменника замість займенникового бачимо в імітації дитячого мовлення, яке покликане спонукати співрозмовника поблажливо ставитися до мовця, опікуватися ним, тобто діяти у вимірах дорослий – дитина, напр.: *Квятковська. Біденький Абрамочка! А заступатися за манюню будете?* (М. Старицький); *Будьте ви людьми, зваріть Любі кави, бо у Люби пальчики болять!* (Любо Дашвар). Самореференція мовця за допомогою іменників, що номінують соціальні ролі матері або батька, у розмові з дорослими акцентує залежність співрозмовника від мовця, звучить іронічно, напр.: *– Ну, здрастуй, моя дівчинко. Чому ти не обіймеш лютого татуся?* (В. Лис).

Власне-іменник замість *я* вживають і для наголошення свого похилого віку, а отже, й поблажливого ставлення, об'єктивації потреби в допомозі, права її просити й обов'язку молодшого співрозмовника її надати, напр.: *– Так я співаю, отр-роче? Ану ж підсоби дідові!* (Г. Тютюнник); *– Далєбі, не треба. Все одно і в окулярах вже погано бачу. На прочитай бабі, а я послухаю...* (І. Сенченко); *– Ну, йди собі з Богом, зморилася баба, до лавки ци теплої печі старечі кістки тягне, – сказала Луциха* (В. Лис).

Мовець може вживати власне-іменник, щоб об'єктивувати своє бачення ситуації, напр.: *А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте, – сказала Кайдашиха і заплакала* (І. Нечуй-Левицький);

Ганн. Е, теща, любий зятю, залиши річ в кубельці молодих (М. Старицький); подати ситуацію з погляду адресата, називаючи себе так, як назвав би він, напр.: *Річард. Ну, то й забудь їх, матінко, не гнівайсь. Хіба ти свого Річарда не знаєш? Він трошки в батька вдався* (Леся Українка); *Меланка. [...] Свою Меласю ... поцілуй... прощай... І свічку цю... що я тобі...* (І. Кочерга); запевнити співрозмовника, що розуміє його почуття й оцінки, які збігаються або й не збігаються з оцінками мовця, напр.: – *Чого ти смієшся, сину? Що дід такий дурний?* (І. Багрянний); *Звичайно, вам з мене користі мало, цей незугарний Духнович частіше для вас тягарем був...* (О. Гончар).

Самореференцію за допомогою власне-іменника мовець використовує й для того, щоб актуалізувати гендерні ролі учасників діалогу. Така мовленнєва поведінка характерна, зокрема, для мовців-жінок, коли співрозмовниками є чоловіки, напр.: *Варка. Вже коли дівчина тобі говорить, то повір!* (І. Карпенко-Карий); – *Слухайте, слухайте, майте відваги бодай стільки, щоб вислухати, що вам скаже жінка* (П. Загребельний). Мовець актуалізує свій гендерний статус, коли це посилює його комунікативні позиції, і уникає цього, коли гендерні ознаки, на його думку, не впливають на поведінку співрозмовника або можуть викликати небажану реакцію.

Отже, у діалозі мовець уживає замість я власне-іменник, що номінує його соціальну роль, найточніше відповідаючи ілюктивній меті та посилюючи комунікативні позиції. З-поміж притаманних йому соціальних ролей мовець обирає ту, яка надає переваги в конкретному акті комунікації, зважаючи на обставини його перебігу. Він спирається на типові моделі поведінки, прийняті в певному соціумі в спілкуванні з виконавцями цих ролей, напр.: *Гортина Корнійвна. Так оце у вас крадене весілля, ховане вінчання! Так оце ви недурно справляєте весілля крадькома од своєї сестри!* (І. Нечуй-Левицький) – від сестри весілля не приховують; *Квятковська (підморгуючи). Бач, мене дорікаєш, а сама подрузі не хочеш признатись* (М. Старицький) – подрузі признаються; *Як ти смієш ображати дружину фронтовика?!* (Ю. Яновський) – дружину фронтовика не ображають.

Особливі функції виконує вживання власне-іменника замість займенникового іменника першої особи в інституційному дискурсі, де “адресатом та / або адресантом виступають суспільні інститути або людина, чия роль зумовлена її статусом представника такого інституту” [2, с. 235]. Офіційність спілкування передбачає високий ступінь контролю й самоконтролю мовленнєвої поведінки комунікантів і відповідного добору мовних засобів для побудови висловлень. Уживаючи іменник, що номінує соціальну роль, замість займенникового іменника першої особи, мовець акцентує офіційний характер комунікації, чітко вказує на свої повноваження, спонукає адресата (адресатів) мовлення до поведінки, що відповідає таким умовам комунікації, напр.: *Цар дарує і прощає, що коли ти завинив* (І. Франко); *Прошу, Марійко... І встань, коли з тобою розмовляє вчитель* (Є. Гуцало). У певних типах офіційного спілкування мовленнєва поведінка мовця чітко регламентована, він послуговується стандартними формулами, що передбачають певний спосіб самореференції, напр.: – *Старший сержант Орлюк з'явився за вашим розпорядженням!* (О. Довженко); *Він [Петухов] зняв з плеча гвинтівку, напустив на обличчя сердитого виразу й суворо проказав завчену фразу: – Крок управо, крок уліво вважається за втечу, конвої застосовує зброю!* (Б. Антоненко-Давидович); – *Суд іде на нараду, – оголосив майор, зводячись* (А. Дімаров).

Загалом діловому спілкуванню як професійній комунікативній діяльності властиві стандартизованість і конвенційність, що забезпечують регульованість і керованість. Вони різною мірою виявляються в офіційному й напівофіційному спілкуванні. З-поміж видів офіційного спілкування вирізняється строго формальне ритуалізоване спілкування [8, с. 4–17]. Часткова ритуальність, зокрема, властива судовому дискурсу, що зумовлено високим ступенем його регламентації. Така ритуальність виявляється в специфічних комунікативних діях

неетикетного характеру та в етикетних ритуальних діях [4, с. 14–20]. Для ситуації судового спілкування соціальні ролі, зміна комунікативних ролей є чітко визначеними і законодавством (у процесуальних кодексах описані сценарії поведінки кожного з учасників судового дискурсу), і традиційними уявленнями про суд та його учасників. Вираження статусу учасників судового дискурсу має вербальну природу, виявляючись на стилістичному, лексичному й інших рівнях [5, с. 260–264]. Центральною особою, яка визначає легітимність і впорядкованість будь-якого судового процесу та втілює правосуддя, зокрема за допомогою мови, є особа судді [6, с. 77]. Одним із загальноприйнятих засобів маркування соціального статусу судді в процесі судового розгляду є його самореференція за допомогою повнозначного іменника. Обмежене вживання займенникових іменників першої особи в мовленні судді не тільки сприяє об'єктивації названої дії. Указування на себе за допомогою власне-іменника типове для ритуальних комунікативних дій – традиційних реплік судді, що є обов'язковими елементами судового засідання, напр.: *Суд іде до нарадчої кімнати; Суддя встановив; Суд уважає встановленим таке...; Суд постановив.* У центрі уваги перебувають службові функції виконавця дії, а не його особистість. Прикметно, що протягом засідання суддя може вживати й висловлення із займенниковим іменником *я*, проте під час виголошення ухвали суду така форма самореференції не прийнята. Використання іменників *суддя, суд* засвідчує офіційний характер промовленого, його юридичну чинність.

У деяких ситуаціях мовець уживає власне-іменник замість займенникового для того, щоб адресат мовлення міг його ідентифікувати. За відсутності візуального контакту між комунікантами або коли співрозмовник не впізнає мовця, в ситуації знайомства займенниковий іменник не може виконувати функції ідентифікації особи, тому мовець послуговується іменниками, що номінують його соціальну роль, або власним іменем, напр.: *Чого ж утікаєш? Хіба забув Катерину? Хіба не пізнаєш? Подивися, мій голубе, Подивись на мене – Я Катруся твоя люба* (Т. Шевченко); *Гострохвостий. (до Оленки). Свирид Іванович Гострохвостий з своєю особою!* (І. Нечуй-Левицький); *З вами говорить Олександра Михайлівна* (В. Винниченко).

Уживання власного імені в початковій репліці телефонної розмови властиве діловому спілкуванню: мовець економить власний час і час співрозмовника, відразу ідентифікуючи себе, напр.: – *Сокирко слухає* (В. Шкляр); – *Сердюк слухає!* (Любо Дашвар). Така ідентифікація мовця властива й епістолярному тексту. Автор листа називає своє ім'я в перших або останніх рядках, напр.: *Сусіди любі! Пише вам Олеся* (І. Франко). Рідше автор тексту актуалізує одну зі своїх соціальних ролей, що важлива для сприйняття висловлення й однозначно ідентифікує мовця, напр.: *Дорогий Юрію Йвановичу! Горацій дав Вам епіграфа для "Майстра корабля". Перекладач Горація посилає Вам свіжо зроблений переклад всієї поезії...* (М. Зеров).

Найчастіше вживання власного імені замість *я* зумовлене бажанням мовця об'єктивувати повідомлене, дистанціюватися від власних дій, почуттів і оцінок, напр.: *Кассандра. Кассандрі байдуже, що випадає, що ні, – вона лиш те чинити мусить, що їй на долю випало* (Леся Українка); *Ахмет. В Ахмета гостре око, А ще гостріш у серці почуття...* (М. Старицький); *Що Нестору робить, куди діваться? Пішов я служить царю небесному* (В. Дрозд). У такий спосіб автор висловлення може акцентувати свої достоїнства, виняткові здібності, напр.: *Спичаківський (нібито скромно). Спичаківський такий* (І. Кочерга); *А ви ще питали, куди та куди я вас везу. Жора знає, куди везе!* (М. Вінграновський); або й іронізувати над власними діями, напр.: *Ба, який він рішучий, той Григір* (Г. Тютюнник).

Самореференція за допомогою власне-іменника не завжди покликана безпосередньо вплинути на поведінку співрозмовника. Вона засвідчує усвідомлення й актуалізацію мовцем одного з аспектів свого суспільного життя, пов'язані з ним можливості та обов'язки напр.: *Нап'юся гарно, висплюсь ще краще: рівчак під боки, камінь під голову, небом загорнуся – сплю, всі минайте його сіятельство, пана матульняка, діди́ча міського рини́току!*... (М. Коцюбинський); *Другого дня новий співробітник "Зорі" прокинувся після полудня* (М. Трублаїні).

Особливу функцію виконує власне ім'я автора в тексті художнього твору, де персональні опозиції ускладнюються відношеннями автор – ліричний герой, автор – персонаж, напр.: *Антонич був хрущем і жив колись на вишнях, на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко* (Б.-І. Антонич); *Згадується з Андруховича: “Я щодня тут їжджу попри в'язницю. Мене вчать любити всю цю країну”*. *Гарні рядки, чорт забирай* (Ю. Андрухович). Щодо автора художнього твору такий іменник виражає значення першої особи, з позиції персонажа, ліричного героя, оповідача передає семантику третьої особи. Отже, властиве транспозиції експлікаторів персональності ускладнення семантики реалізується відразу в кількох вимірах.

На тлі використання мовних одиниць зі значенням третьої особи для вказування на мовця вирізняються випадки вживання неозначено-особових речень. У сфері персональної концептуалізації дій людей суб'єктові першої особи *я*, якому властиві гранична означеність, перебування в центрі комунікативного акту, протистоїть неозначено-особовий суб'єкт. Використання неозначено-особового речення для позначення дій мовця яскраво виявляє протиставленість цих суб'єктів за ознакою суб'єктивність / об'єктивність. *Я* асоціюється з суб'єктивністю, а множина третіх осіб із об'єктивною та авторитетною думкою. Удаючись до неозначено-особового способу подання ситуації для репрезентації своїх дій, мовець змінює перспективу зображення, описує ситуацію з погляду іншого. Такий спосіб відчуження власних дій використовують для об'єктивації висловленого, послаблення уваги до себе як справжнього агенса або підсилення вагомості сказаного, напр.: *Ма т и. А ти, братуню, вже б не відзивався, коли не зачіпають!* (Леся Українка); – *Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять* (Є. Гуцало); – *Спиш! Йому довірили пост, а він спить* (Я. Стельмах). На відміну від випадків, коли мовець згадує себе у висловленні, репрезентуючи одну зі своїх соціальних ролей або вживаючи власне ім'я, за такого подання ситуації мовець безпосередньо не ідентифікує себе як суб'єкта дії. Адресат встановлює діяча з огляду на обставини комунікативної взаємодії.

Таку форму представлення власних дій нерідко обирають ті учасники спілкування, які мають вищий комунікативний статус, напр.: *Мартин. І слухать не хочу! Иди роби, що велять* (І. Карпенко-Карий); – *Мовчать!.. – повторив перший погрозливо. – Слухать, коли приказують!* (І. Багряний).

У книжних стилях для позначення дій мовця частіше, ніж згадані раніше неозначено-особові структури, уживають речення з предикативами на *-но, -то*, де характеристики суб'єкта зазнали повної нейтралізації на формально-граматичному рівні. Ефекту об'єктивації дії в такому разі досягають без транспозиції на рівні морфології та емоційного забарвлення. *Я*-суб'єкт сприймається як усунений. Його важливість для реалізації стану та соціальний статус не акцентовано, як у неозначено-особових реченнях. Уживання особової форми дієслова в нетиповому для неї значенні комунікативно дуже помітне, тому висловлення має високий рівень експресивності, характерний для усного розмовного мовлення. У висловленнях із предикативами на *-но, -то* особа мовця-діяча зневизначена, вона перебуває на другому плані. Попри свою комунікативну унікальність, значення першої особи ніби винесено за дужки актуальної інформації. Саме ця здатність висловлень із предикативами на *-но, -то* за відповідних прагматичних умов дистанціювати мовця від наслідків його діяльності зумовила регулярність їхнього вживання в наукових текстах, напр.: *У пропонованій монографії вперше в українському мовознавстві досліджено систему аспектуальних класів...* (М. Калько); *В результаті дослідження виявлено причини і визначено етапи колонізації українцями Придунайських земель протягом XVIII – початку XX ст...* (О. Бачинська). Такі висловлення характерні також для офіційно-ділової сфери: їх уживають у звітах, для відзначення нотаріальної реєстрації документів, як грифи узгодження, схвалення тощо, напр.: *Протягом року подано до друку п'ять публікацій; Зареєстровано в реєстрі; Стягнуто плату; Узгоджено.*

У міжперсональному спілкуванні висловлення з предикативами на *-но*, *-то* мовець-діяч застосовує в тому разі, коли актуалізація причетності до реалізації дії видається йому зайвою через очевидність, напр.: – *Скільки тобі казано: щоб і ноги твоєї не було в цього архаровця! – розсердилася Кіндратівна...* (Г. Тютюнник); – [...] *Проберешся на Запоріжжя, вступиши у січове товариство. А там вибереш влучну хвилину і прикінчиши Звенигору... [...] – Чую... Все буде зроблено, як ви наказуєте!* (В. Малик). Такі висловлення мовець уживає й тоді, коли намагається не привертати уваги до себе через скромність, напр.: *Стукаю пужалном у віконницю: – Діду, діду! Вам соломи привезено!* (Г. Тютюнник); приховати свою справжню роль у реалізації дії, напр.: – *Пишіть, – звернувся комісар до лікаря. – Цього року, 22 січня, покарано на смерть розстрілом гайдамаку по своїй охоті Олеся Привадного за непослух і опір* (В. Підмогильний).

Мовець може репрезентувати власні дії, уживаючи узагальнено-особове речення. О. Шахматов констатував, що в російській мові друга особа замінює першу в реченнях, які виражають повторювану дію, можливість або необхідність настання дії, коли заміна стосується першої особи множини. Причину цього вчений убачав у внутрішньому мовленні: “мовець, виявляючи свою особистість, говорить у першій особі; але заглиблюючись у себе, у свої спогади, відтворюючи свої внутрішні переживання, природно вживає другу особу, роблячи себе об’єктом свого мовлення, свого повідомлення” [19, с. 73]. За словами М. Телеки та В. Шинкарука, таке самовираження адресанта уможливорює віднесення події в певній ситуації і до конкретної особи, і до інших, передбачаючи що адресат/ти перебував/ли в подібному психологічному стані [15, с. 56]. На нашу думку, за такого способу зображення ситуації нівелюється конкретна особова належність суб’єкта, вона нерелевантна для реалізації предикативної ознаки. У центрі уваги – типовість дії, а не її джерело. Зокрема, мовець може подати свої дії як природні для певної ситуації, не зумовлені властивостями суб’єкта, тобто особистими рисами, пор.: *Я тебе не можу наздогнати; Я його не можу наздогнати – Тебе не наздоженеш; Його не наздоженеш; Я тебе не можу переговорити; Я його не можу переговорити – Тебе не переговориши; Його не переговориши.* У першому випадку у фокусі зображення – суб’єкт-мовець, у другому – співрозмовник або третя особа, яким мовець дає певну характеристику з огляду на власний досвід, поширюючи його на інших осіб. Зміщення фокусу зображення в таких реченнях дозволяє мовцеві перекласти відповідальність за реалізацію дії на іншого, послабивши увагу до себе як справжнього суб’єкта названої дії.

Форма другої особи допомагає мовцеві залучити співрозмовника до власного досвіду. Хоч мовець повідомляє про свої дії та стани, він зображає їх із погляду співрозмовника, поширює на іншого учасника комунікації, спонукаючи того уявити себе на місці мовця, напр.: *На такій роботі, хоч увесь строк відбувай, не стомишся!* (Б. Антоненко-Давидович); *Шалімов. Найдеш ту ручку в такому гармидері* (І. Кочерга).

Мовець послуговується реченнями, де суб’єкт формально представлений як другоособовий, проте усвідомлюється як узагальнений також для того, щоб викликати співчуття співрозмовника, напр.: *Оце було поставить [старший] нас у ряд, щоб то муштрувати. [...] Піде було поза стинами, та й давай тебе місити кулаками по спині! Зайде спереду – не так лице держиши! Трісь тебе по щоці, аж голова перекрутиться! А він, червоний та злоций, кричить... Отак-то, мамо! Б’є по щоці, а ти держиши голову, неначе він тебе гостинцями годує* (І. Нечуй-Левицький). Уживання таких висловлень можливе за близької соціально-психологічної дистанції між комунікантами [15, с. 56]. За інших обставин вони сприйматимуться як фамільярні.

В. Хімік вважає, що адресантне *ти*, коли мовець повідомляє про множину повторюваних ситуацій, де він є суб’єктом, не можна ототожнювати з узагальнено-особовим, оскільки в такому разі реалізується своєрідна транспозиція, вживання однієї форми замість іншої. “Якщо в узагальнено-особовому *ти* адресантність є наслідком розширення, абстрагування

суб'єкта-адресата до всезагальності (“всі особи загалом, а значить і я”), то в розглядуваному переносному вживанні, навпаки: подія співвідноситься тільки з мовцем, але ця подія або явище звичайне й повторюване. У першому випадку адресантність є наслідком всезагальності, у другому всезагальність – можливий потенційний наслідок переосмислення й розширення адресантності” [18, с. 55–56].

На нашу думку, у мовленні виникає своєрідне нашарування кількох персональних значень – семантико-прагматичний варіант категорійного значення першої особи, який покликаний зблизити комунікантів як носіїв спільного досвіду. Співрозмовник розуміє, що справжнім реалізатором дії є мовець, сприймаючи водночас другоособову форму його мовної самопрезентації як маркер узагальнено-особовості.

Із транспозицією другоособових форм пов'язане творення й іншого семантико-прагматичного варіанта, який засвідчує вимушеність дій мовця, напр.: – *Там, удома, стільки праці, що десять рук замало, а ти їдь на змагану голову цісареві служити* (М. Яцків); – *Іван пішов, а я сиди та й сиди!* (Остап Вишня); – *Там опрацьовується план наступу, а йому тут загс влаштовуй!* (О. Довженко). У таких висловленнях, властивих емоційному мовленню, дієслівна форма другої особи наказового способу засвідчує бажаність виконаної мовцем дії для іншої особи, щодо якої мовець виступає адресатом волевиявлення, або вказує, що дії мовця зумовлені попередніми діями іншої особи.

Отже, непряме вказування мовцем на самого себе поширене в сучасному українському мовленні. Уживання форм, що мають граматичне значення третьої та другої осіб, для самопрезентації мовця у висловленнях уможливує творення семантико-прагматичних варіантів категорійного значення першої особи. Указуючи на комунікативний статус мовця, ці одиниці водночас виражають різноманітну додаткову інформацію, тип якої залежить від властивостей транспонованих форм. Мовець обирає певний семантико-прагматичний варіант з огляду на обставини спілкування, ілюктивну мету висловлення та прогнозований перлюкувативний ефект.

За допомогою власне-іменників мовець найчастіше номінує соціальні ролі, що підвищують його комунікативний статус, об'єктивує висловлене. У деяких ситуаціях офіційного спілкування, у наукових текстах така форма самопрезентації мовця стала типовою. Поширена вона і в спілкуванні з дітьми, які ще не опанували дейктичних слів. Уживанню власне-іменників на позначення мовця протистоїть використання неозначено-особових висловлень, у яких суб'єкт-мовець не називає себе.

Неозначено-особовим висловленням, у яких характеристики суб'єкта не зазнали повної нейтралізації на формально-граматичному рівні, властива виразна експресивність, натомість іншій групі таких одиниць – із предикативами на *-но, -то* – притаманна емоційна нейтральність. Транспозиція другоособових форм сприяє нівелюванню унікальної ролі мовця в комунікативному акті та поданню його дії як узагальнено-особової або вимушеної. Такі експресивні висловлення поширені в розмовному й художньому стилях.

Систематизації та ґрунтового аналізу потребують і семантико-прагматичні варіанти категорійного значення другої особи, зокрема й ті, мовна репрезентація яких здійснюється за допомогою транспозиції форм іншої персональної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борщ Е.Г. Граматична особа і персональність (на матеріалі східнослов'янських мов) / Е.Г. Борщ // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 50–58.
2. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / [Л. Р. Безугла, Є. В. Бондаренко, П. М. Донець та ін.] ; за заг. ред. І. С. Шевченко. – Х. : Константа, 2005. – 356 с.
3. Доброва Г. Р. Освоение детьми функционально-семантической категории персональности / Г. Р. Доброва // Семантические категории в детской речи / [Ахапкина Я. Э., Бровко Е. Л., Воейкова М. Д. и др.] ; отв. ред. С. Н. Цейтлин. – СПб : Нестор-История, 2007. – С. 181–200.

4. Доценко О. Л. Комунікативний ритуал у судовому дискурсі / О. Л. Доценко // Освітнянські обрії: реалії та перспективи : зб. наук. праць. – К. : ІТПО, 2008. – № 1 (4). – С. 14–20.
5. Доценко О. Л. Комунікативні та статусно-рольові характеристики учасників судового дискурсу / О. Л. Доценко // Наукові записки. – Вип. 75 (3). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008 – С. 260–264.
6. Дубровская Т. В. Судебный дискурс как культурный феномен: национально-культурные особенности речи судей (на материале русских, английских и австралийских судебных заседаний) / Т. В. Дубровская // Вопросы языкознания. – 2014. – № 2. – С. 76–88.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
8. Колтунова М. В. Конвенциональность как основа делового общения : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / М. В. Колтунова. – М., 2006. – 45 с.
9. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – 131 с.
10. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / Микола Васильович Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
11. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Василь Ожоган. – К. : Ін-т української мови НАН України, 1997. – 231 с.
12. Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Видавництво Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
13. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
14. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
15. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : [монографія] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.
16. Успенский Б. А. Ego Loguens: Язык и коммуникационное пространство / Б. А. Успенский. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.
17. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 480 с.
18. Химик В. В. Категория субъективности и её выражение в русском языке / В. В. Химик. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 184 с.
19. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [2-е изд.] – Л. : Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1941. – 620 с.

Дата надходження до редакції 12.05.2016

LITERATURA

1. Borshch E.H. Hramatychna osoba i personalnist (na materialy skhidnoslovianskykh mov) / E.H. Borshch // Movoznavstvo. – 1973. – № 4. – S. 50–58.
2. Diskurs yak kohnityvno-komunikatyvnyi fenomen / [L. R. Bezuhla, Ye. V. Bondarenko, P. M. Donets ta in.] ; za zah. red. I. S. Shevchenko. – Kh. : Konstanta, 2005. – 356 s.
3. Dobrova H. R. Osvoenye detmy funktsionalno-semanticheskoi katehoryi personalnosti / H. R. Dobrova // Semanticheskyye katehoryi v detskoj rechi / [Akhapkyna Ya. E., Brovko E. L., Voeikova M. D. y dr.] ; otv. red. S. N. Tseitlyn. – SPb : Nestor-Ystoryia, 2007. – S. 181–200.
4. Dotsenko O. L. Komunikatyvnyi rytual u sudovomu diskursi / O. L. Dotsenko // Osvitianski obrii: realii ta perspektyvy : zb. nauk. prats. – K. : ITPO, 2008. – № 1 (4). – S. 14–20.
5. Dotsenko O. L. Komunikatyvni ta statusno-rolovi kharakterystyky uchasnykiv sudovoho diskursu / O. L. Dotsenko // Naukovi zapysky. – Vyp. 75 (3). – Seriya: Filolohichni nauky (movoznavstvo): U 5 ch. – Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2008 – S. 260–264.
6. Dubrovskaya T. V. Sudebnyi diskurs kak kulturniy fenomen: natsionalno-kulturnie osobennosti rechi sudei (na materyale russkikh, anhlyiskikh y avstralyiskikh sudebnikh zasedaniy) / T. V. Dubrovskaya // Voprosy yazykoznaneya. – 2014. – № 2. – S. 76–88.
7. Zahnitko A. P. Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia : [monohrafiia] / A. P. Zahnitko. – Donetsk : DonDU, 1996. – 437 s.
8. Koltunova M. V. Konventsyalnost kak osnova delovogo obshcheyeniya : avtoref. dys. na soyskanye nauch. stepeny dokt. fylol. nauk : spets. 10.02.01 “Russkiy yazyk” / M. V. Koltunova. – M., 2006. – 45 s.
9. Matviias I. H. Syntaksys zaimennykiv v ukrainskii movi / I. H. Matviias. – K. : Vydavnytstvo AN URSSR, 1962. – 131 s.
10. Mirchenko M.V. Struktura syntaksychnykh katehoriy : [monohrafiia] / Mykola Vasylovych Mirchenko. – Lutsk : Red.-vyd. vidd. “Vezha” Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky, 2001. – 340 s.
11. Ozhohan V. Zaimennykovi slova u hramatychnii strukturi suchasnoi ukrainskoi movy : [monohrafiia] / Vasyly Ozhohan. – K. : In-t ukrainskoi movy NAN Ukrainy, 1997. – 231 s.
12. Pliushch M. Ya. Slovoforma v semantichno elementarnomu ta uskladnenomu rechenni. Vybrani pratsi / M. Ya. Pliushch. – K. : Vydavnytstvo Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova, 2011. – 362 s.
13. Rusanivskiy V. M. Struktura ukrainskoho diieslova / V. M. Rusanivskiy. – K. : Nauk. dumka, 1971. – 315 s.
14. Skab M. S. Hramatyka apeliatsii v ukrainskii movi : [monohrafiia] / M. S. Skab. – Chernivtsi : Misto, 2002. – 272 s.
15. Teleky M. M. Sotsialni katehoriy modusu v tekstakh epistoliarneho zhanru : [monohrafiia] / M. M. Teleky, V. D. Shynkaruk. – K. ; Mykolaiv : Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly, 2007. – 176 s.
16. Uspenskiy B. A. Ego Loguens: Yazyk y kommunykatsyonnoe prostranstvo / B. A. Uspenskiy. – M. : Rossyisk. hos. humanyt. un-t, 2007. – 320 s.
17. Formanovskaia N. Y. Rechevoe vzaymodeistviye: kommunykatsiya y prahmatyka / N. Y. Formanovskaia. – M. : YKAR, 2007. – 480 s.
18. Khymyk V. V. Katehoriya subektyvnosti y ee virazhenye v russkom yazyke / V. V. Khymyk. – L. : Yzd-vo Lenynhr. un-ta, 1990. – 184 s.
19. Shakhmatov A. A. Syntaksys russkoho yazyka / A. A. Shakhmatov. – [2-e yzd.] – L. : Hos. uch.-ped. yzd-vo Narkomprosya RSFSR, 1941. – 620 s.